

گستره مسئولیت‌پذیری والدین در تربیت جنسی فرزندان

مریم احمدی^۱

چکیده

ارضای غریزه جنسی یکی از نخستین نیازهای بشری از آغاز خلقت تا امروز است. اگر این نیاز در ساختار تکوینی آدمی پیش‌بینی نشده بود یا کشش چندانی به ارضای آن وجود نداشت، نسل بشر تداوم نمی‌یافت. در هر جامعه و مکتبی ارضای غریزه جنسی اصولی دارد که در صورت رعایت نکردن آن، رفتارهای جنسی نابهنجاری بروز خواهد کرد. براساس آموزه‌های اسلام نیز این مسئله از اهمیت بالایی برخوردار بوده و ذیل تربیت جنسی بدان پرداخته شده است. در این میان والدین به عنوان نخستین آموزگاران زندگی، مسئول‌اند تا به نحوی شایسته به آموزش مسائل جنسی به فرزندان بپردازند. با توجه به اهمیت این مسئله در نگارش حاضر تلاش شده تا با روش توصیف و تحلیل به تبیین این گستره از مسئولیت والدین پرداخته شود. اجمالاً یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تربیت از اساسی‌ترین وظایف والدین است و باید در ایفای صحیح آن تلاش کنند، در این میان تربیت جنسی که از اهمیت بالایی برخوردار بوده و در شکل‌گیری شخصیت و موفقیت فرزندان بسیار موثر است، می‌تواند از طریق روش‌های صحیح آموزش و الگودهی در دوران کودکی و اطلاع‌رسانی والدین در مسئله بلوغ و ارضای نیازهای روحی در دوره نوجوانی بستر سازی شود.

کلید واژه: تربیت جنسی، مسئولیت‌پذیری والدین، آموزش و اطلاع‌رسانی، انحرافات جنسی فرزندان

^۱ - طلبه سطح دو، حوزه علمیه حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها)

مقدمه

هرگاه انسان متعهد به انجام کاری می شود، مسئولیت انجام آن کار را به عهده می گیرد و خود را موظف می داند تا آن را به صورت کامل انجام دهد. خداوند در قرآن کریم می فرماید: «اوفوا بالعقود...»^۱ به عقد و پیمان های خود پایبند باشید لذا هم مرد و هم زن با انعقاد عقد ازدواج و پیمان زناشویی، نسبت به همسر و فرزندانش در امور متعدد مسئول می شود و این مسئولیت به صورت گسترده در رفتار افراد خانواده وجود دارد. بدیهی است که توجه به این مسئولیت ها و شناخت آنها، در انجام وظایف پدر و مادر بسیار تاثیر گذار است. در این بین یکی از مسئولیت های والدین، تربیت جنسی فرزندان به صورت موفقیت آمیز است. تربیت جنسی یکی از دشوارترین و حساس ترین تربیت ها بوده که اندک اشتباه و غفلتی در آن ممکن است موجب گمراهی و تباهی آینده کودک و نوجوان شود. با توجه به اهمیت این مسئله، بررسی گستره مسئولیت پذیری والدین در بعد تربیت جنسی فرزندان و اقدامات لازم آنان در این زمینه امری ضروری است.

در مبحث تربیت جنسی پژوهش های بسیاری از کتاب و مقاله و پایان نامه به نگارش درآمده اما آنچه سبب نو بودن موضوع مذکور شده است ارتباط با مسئولیت والدین و گستره مسئولیت پذیری آنان در این بعد از تربیت است. از جمله نگارش های انجام شده می توان به کتاب «تربیت جنسی در اسلام» از محمود مرویان حسینی در سال ۱۳۹۵ و «تربیت جنسی، مبانی اصول و روش ها از منظر قران و حدیث» از علی نقی فقیهی در سال ۱۳۷۸ اشاره کرد. همچنین می توان از پایان نامه «امکان سنجی کشف الگوی تربیت جنسی براساس آموزه های فقهی - حدیثی» از سید مصطفی فرع شیرازی در سال ۱۳۹۹ و مقالاتی چون «سیری بر نحوه شکل گیری هویت و تربیت جنسی در کودکان پیش دبستانی» از فرزانه ابراهیمی و مریم قاسمی و مقاله «نقش خانواده در تربیت جنسی کودکان» از محمد جواد صادقی در سال ۱۳۹۸ نام برد. در مقاله حاضر بعد از بیان مفاهیم مربوطه و بررسی اصول تربیتی صحیح در اسلام، به اقدامات و بستر سازی والدین در بعد تربیت جنسی کودکان و نوجوانان پرداخته شده است.

۱. مائده / ۱

۱- مفاهیم

۱-۱- مسئولیت و مسئولیت پذیری

مسئولیت، مصدر صناعی یا جعلی از مسئول، ضمانت، ضمان، تعهد، مسئول بودن و موظف بودن به انجام امری است.^۱ مسئولیت پذیری دارای دو بعد درونی و بیرونی است. مراد از بعد بیرونی آن، بازخواستی است که بعد از سنجش عمل فرد حاصل می شود. همچون آیاتی در قرآن کریم که از واژه مسئولیت به معنای بازخواست به کار رفته است.^۲ اما بعد درونی آن که مراد ما در بحث حاضر نیز می باشد با وظیفه شناسی ارتباط نزدیکی دارد. دهخدا مسئولیت را تعهدی می داند که ضمانت کاری را بر عهده شخص می گذارد.^۳ تعهدی که مسئولیت برای انسان پدید می آورد، همان وظیفه ای است که باید انجام دهد. لذا مسئولیت غالباً در معنای تکلیف و وظیفه انسان تعبیر شده است.^۴

با این حال، گرچه مسئولیت پذیری به وظیفه شناسی منجر می شود اما نسبت به وظایف حوزه گسترده تری دارد؛ چرا که در مواقعی انسان در برابر کاری مسئول تلقی می شود در حالی که به طور مستقیم نسبت به آن وظیفه ای ندارد مثلاً والدین وظیفه تربیت فرزندان را به عهده دارند و این وظیفه باعث می شود که آنان در مقابل اعمال فرزندان نیز مسئول باشند، هرچند که آنها در عملی که از فرزند سر می زند تقصیری نداشته باشند.^۵

۱-۲- تربیت جنسی

واژه تربیت در کتاب های لغت از دو ریشه «ربو» و «ربب» گرفته شده است، وقتی ماده «ربو» در مورد تربیت انسان به کار رود، مراد رشد و نمو و تربیت بدنی، جسمانی و مادی است، اما وقتی که از ریشه اصلی «ربب» گرفته شود، به معنای سوق به سمت کمال معنوی است.^۶ از این رو، تربیت و سوق به سوی

۱. دهخدا، لغت نامه، ج ۱۲، ص ۴۰۰

۲. «وَقَفَّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ»؛ آنان را نگه دارید که حتماً مورد بازپرسی قرار می گیرند، صافات/ ۲۴؛ «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا»؛ چشم و گوش و دل همه مسئولند. اسراء/ ۳۶

۳. دهخدا، همان، ص ۱۸۴۶۵

۴. سیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین (عربی- فارسی مصور)، ج ۱، ص ۶۶۴

۵. رستمیان، مسئولیت پذیری و وظیفه شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت (علیهم السلام)، ص ۳۳

۶. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، ص ۳۴

همه ابعاد تربیتی (جسمی، جنسی، معنوی) لازم و دارای ارزش می‌باشد.^۱ تربیت جنسی به معنای «هدایت صحیح و کنترل غریزه جنسی» بیان شده است. مراد از غریزه، عادت، سرشت، امر غیر اختیاری و یا قریحه است،^۲ که در اصطلاح به تمایل ذاتی ارضاء نیازهای اساسی گفته می‌شود که در تمام موجودات از یک نوع است و به هیچ گونه یادگیری نیاز ندارد.^۳ برخی از صاحب نظران تربیت جنسی را به معنای ارائه و در اختیار گذاشتن اطلاعات ضروری در مورد مسایلی می‌دانند که به نوعی با غریزه جنسی مربوط است.^۴ در تعریفی از تربیت جنسی چنین بیان شده که کودک باید به گونه ای پرورش یابد که هنگامی به سن بلوغ رسید، حرام و حلال را در مسائل جنسی تشخیص دهد، به وظایف زناشویی و همسری آگاه بوده و راه و رسم عفت اسلامی خلق و خوی او باشد و در وادی شهوت سرگردان نشود.^۵

۲- مسئولیت والدین در قبال فرزندان

در نگرش اسلامی، وظیفه و مسئولیت والدین در قبال فرزندان بسیار وسیع و گسترده است، از جمله مسئولیت های مهمی که هر پدر و مادری بر عهده دارند می‌توان به وظیفه نگهداری و مراقبت از فرزند و تربیت وی نام برد.

۲-۱- نگهداری و مراقبت از فرزندان

در بینش اسلامی، پدر و مادر مسلمان باید فرزند بیاورند، او را به درستی بپرورانند، تغذیه و بهداشت او را تا جوانی و آمادگی برای استقلال به عهده گیرند و در حد امکان به نحو شایسته، آن را عملی کنند.^۶ در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) وارد شده: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ...»^۷ پدر و مادر بسان چوپانی هستند که باید نگهدار و محافظ آنچه که به آنها سپرده شده باشند. لذا هر مردی نگهدارنده خانواده خویش است و در باره آنان مسئول خواهد بود و هر زنی نیز نسبت به شوهر و فرزندان، مسئول می‌باشد. مراقبت و نگهداری از فرزند تنها شامل مسئولیت‌های ظاهری مثل رسیدگی به امور

۱. «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ»؛ او همان کسی است که هر چه را آفرید نیکو آفرید و

آفرینش انسان را از گِل آغاز کرد، سجده ۷/

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۳۸۷؛ فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۹۰

۳. ثابت، تربیت جنسی در اسلام، ص ۵۳

۴. متقی فر، کاوشی در باب آموزش جنسی در مدارس، ص ۳۲

۵. بهشتی، اسلام و تربیت کودکان، ص ۳۲۰

۶. صدیق اورعی، بررسی ساختار نظام اجتماعی در اسلام، ص ۱۴۷

۷. دیلمی، إرشاد القلوب، ج ۱، ص ۱۸۴

خوراک و پوشاک و تامین سایر نیازهای مادی نیست. بلکه دامنه وسیعی همچون جنبه زیستی (حفظ سلامتی جسمی)، جنبه عاطفی، مراقبت های روحی و روانی، حمایت های لازم در زمینه روابط اجتماعی و نظارت بر محصولات فرهنگی نیز مطرح است.^۱

۲-۲- تربیت صحیح و شایسته

مسئولیت اساسی والدین در برابر فرزندان، تربیت صحیح است که یکی از حقوق کودک محسوب می شود. اهمیت این مسئله، از پیش از انعقاد نطفه آغاز می شود به طوری که پیشوایان معصوم (علیهم السلام) برای داشتن فرزند خوب ابتدا به گزینش همسر شایسته تأکید نموده و بیان داشتند: «أَنْظُرْ فِي أَيْ شَيْءٍ تَضَعُ وَلَدَكَ فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَاسٌ»^۲ ببین نطفه خود را در چه محلی قرار می دهی، زیرا رگ و ریشه خانوادگی بر فرزندان اثر می گذارد. و بعد از این مرحله، در دوران بارداری، زمان تولد و دوران کودکی و دوره های پس از آن نیز ادامه می یابد. لذا این مسئولیت به اندازه ای با اهمیت است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه) می فرماید: «لَإِنْ يُؤَدَّبُ أَحَدُكُمْ وَلَدَهُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَتَصَدَّقَ بِنِصْفِ صَالِحِ كُلِّ يَوْمٍ»^۳ اگر هر یک از شما به تربیت فرزند خود بپردازد، برای او نیکوتر از آن است که هر روز نیمی از درآمد خود را در راه خدا صدقه بدهد. در این راستا باید اذعان نمود که یک تربیت صحیح، موفق و هدفمند دارای ویژگی هایی از جمله تدریجی بودن، رعایت تناسب سن و جنس، محبت و حفظ کرامت و احترام است.

الف) تربیت بر مبنای اصل تدریج

بنا بر اصل تدریج، می توان گفت همه برنامه ها و اقدامات تربیتی که مربیان و والدین با هدف تاثیرگذاری مثبت بر فرزندان خود طراحی می کنند، باید به صورت تدریجی و گام به گام و متناسب با شرایط تنظیم و اجرا گردد. تربیت جنسی نیز در کنار سایر ابعاد تربیتی، امری تدریجی و مرحله به مرحله است که باید براساس ویژگی های کودکان و نوجوانان صورت می گیرد. استعدادهای هیچ انسانی جز براساس توانایی هایش و جز با حرکت تدریجی، در جهت کمال مطلق شکوفا نمی شود.^۴ بنابراین تربیت یک امر موقتی و سریع نیست، بلکه نیاز به زمان و صبر و بردباری دارد و استقامت و عشق و پشتکار می طلبد.

۱. اکبری، رفتار والدین با دختران جوان، ج ۱، ص ۵۰-۵۲

۲. متقی، کنز العمال، ج ۱۵، ص ۸۵۵

۳. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۷۶

۴. ابوطالبی، تربیت دینی، ص ۷۸

تواند از بروز این بحران‌ها جلوگیری و در صورت ایجاد آن را درمان کند. لذا در این راستا باید اقداماتی توسط والدین صورت بگیرد تا نوجوان به خوبی با آن روبه‌رو شده و با مشکلات کمتری از این مرحله عبور کند.

الف) اطلاع‌رسانی والدین مسئولیت‌پذیر در مورد بلوغ و شروع آن

پیامدهای جسمی و روانی بلوغ، مجموعه‌ای از سوال‌ها و ابهامات را برای نوجوان ایجاد می‌کند، از آنجایی که غالباً فرزندان در این سن از دوستان و گروه همسن و سال خود بیشتر از والدین و مربیان مدرسه، اطلاعات جنسی به دست می‌آورند، بر والدین لازم است تا با فرزند خویش گفتگوی فعال، سازنده و آرامش‌بخشی درباره دوران بلوغ و تغییرات آن متناسب با جنسیت دختر یا پسر بودنشان داشته باشند. از این رو اولین احتلام در پسران^۱ و اولین قاعدگی در دختران که امری بسیار حساس و اضطراب‌آفرین است و باید به بهترین نحو مدیریت شده و قبل از اینکه نوجوان بر اثر اطلاعات ناقص و ناهماهنگ دوستان، فیلم و رسانه‌ها با این مسئله خطیر مواجه شده و دچار آسیب‌های روانی - اخلاقی یا انحراف جنسی گردد، والدین باید به آگاهی بخشی فرزند نوجوان خود در این زمینه بپردازند.^۲

بنابراین از نظر تربیت جنسی، هر چقدر والدین به پسران و به ویژه دختران برای ورود به مرحله بلوغ جنسی کمک کنند تا احساس مثبت و پذیرنده‌ای از تحول طبیعی و انسانی خویش داشته باشند به رشد و کمال اخلاقی و سلامت روانی و آمادگی برای گذراندن سالم مراحل زندگی آنان یاری بیشتری می‌رسانند.^۳

ب) ارضای نیاز به محبت در نوجوان

کانون خانواده مهد امنیت، تربیت و انتقال آداب و اخلاق دینی و اجتماعی است. اعضای یک خانواده در پیوند و همدلی با یکدیگر، احساس قدرت و پشتوانه کرده و حضور در جمع خانواده، بهترین منبع تامین و تلطیف عواطف و نیازهای روحی است. تحقق کارکردهای خانواده به ویژه والدین در ایجاد محبت و مودت و آرامش بخشی و عزت‌آفرینی برای اعضا و نیز فراهم کردن زمینه‌های رشد مناسب فرزندان در دوران نوجوانی، سهم بسیاری در گذر از هیجانات و فشارهای جنسی دوران بلوغ دارد.

۱. آقا محمدیان و حسینی، روان‌شناسی بلوغ و نوجوانی، ص ۹۲

۲. مرویان حسینی، همان، ص ۹۵-۹۶

۳. مظاهری، مشق اخلاق، ص ۱۶

بی تردید تعامل سازنده و صمیمانه زن و مرد در فضای خانواده، بهترین الگوی سالم برای رشد همه جانبه فرزندان می باشد، قرآن کریم در این راستا اساسی ترین اصل در رفتار میان زن و شوهر را معاشرت نیکو و خوش رفتاری زن و شوهر می داند^۱ «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ»^۲.

به بیان دیگر باید گفت که انحرافات جنسی در نوجوانان با فقدان عاطفه و عدم ارضای نیاز روحی وی تاثیر مستقیم دارد چرا که در چنین خانواده ای که امنیت و آرامش وجود ندارد، یک نوجوان بی پناه، نگران و بدون آگاهی در عرصه تمایلات جنسی به سمت تجربه های شخصی، گروه های دوستی ناسالم، آموزش های انحرافی رسانه های مبتذل و... کشیده شده و در ورطه انحراف جنسی می لغزد، لذا ارضای نیاز به محبت نوجوان به طور اصیل و پاک در فضای خانواده توسط والدین مسئولیت پذیر، زمینه تامین مجازی آن در فرآیندهای ناسالم را از بین خواهد برد.^۳

جمع بندی و نتیجه

مسئولیت اساسی والدین در برابر فرزندان، تربیت صحیح آنان است. اهمیت این مسئله تا جایی است که در متون اسلامی از پیش از انعقاد نطفه و حتی از زمان انتخاب همسر مورد توجه و تاکید می باشد. در این بین تربیت جنسی از مهم ترین و حساس ترین ساحت های تربیتی فرزند است که بر دیگر جنبه های زندگی و ابعاد تربیتی وی تاثیر زیادی گذاشته و اندک اشتباه و غفلتی در آن ممکن است موجب گمراهی و تباهی آینده کودک و نوجوان گردد. با توجه به اهمیت این مسئله، بررسی گستره مسئولیت پذیری والدین در بعد تربیت جنسی فرزندان و اقدامات لازم آنان در این زمینه امری ضروری است. با توجه به آنچه بیان شد دانستیم که نخستین هدف تربیت جنسی در نگاه والدین، رشد جنسی فرزندان به طور طبیعی و سالم است تا بتوان از بروز ناهنجاری، بلوغ زودرس و ابتلاء به انواع انحرافات جنسی پیشگیری شود. اینکه کودک در محیطی آرام و بدون فشار جنسی و التهاب غریزی رشد کند و در سنین نوجوانی بتواند بدون تحمل استرس ها، با ظهور امیال جنسی خود که بروز آنها در این مرحله رشدی، طبیعی و بهنجار است، به شکلی مطلوب مقابله کند تا در سن جوانی بتواند غرایز طبیعی خود را به شیوه صحیح هدایت کرده و همسری مناسب و پدر یا مادری شایسته برای فرزنداناش باشد. لذا در این

۱. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۱، ص ۴۶۶

۲. نساء/ ۱۹

۳. مرویان حسینی، همان، ص ۱۱۱ و ۱۱۲

راستا، بر والدین لازم است تا اقداماتی را انجام دهند از جمله مهم ترین آنها در دوران کودکی می توان به الگو دهی صحیح رفتارهای جنسی از سوی والدین و دیدگاه های عدم برتری جنسی و القاء آن به فرزندان، آموزش به کودک در رعایت آداب جنسی، رعایت رفتارها و کلام های محرک جنسی والدین در برخورد با یکدیگر در مقابل فرزند، پاسخ واقعی اما مناسب و در خور سن کودک به سوالات جنسی وی و سایر اقداماتی نظیر جدا کردن جای خواب کودک از پدر و مادر و سایر فرزندان، ممانعت از لخت کردن کودک در مقابل دیگران یا حتی پدر و مادر، دست نزدن به قسمت های حساس جنسی و تحریک شونده کودک و... نام برد. از سویی در دوران نوجوانی نیز بر والدین مسئولیت پذیر لازم است تا با فرزند خویش گفتگوی فعال، سازنده و آرامش بخشی درباره دوران بلوغ و تغییرات آن متناسب با جنسیت دختر یا پسر بودنشان داشته و ارضای نیاز به محبت و عزت نوجوان در محیط امن خانواده را فراهم نمایند تا زمینه انحرافات جنسی نوجوان به صورت چشمگیری کاهش یابد.

منابع و مأخذ

❖ قرآن کریم، مترجم: الهی قمشه ای، مهدی

کتاب فارسی

۱. ابوطالبی، مهدی، تربیت دینی، قم: مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳.
۲. آقا محمدیان، حمیدرضا و حسینی، مهران، روان شناسی بلوغ و نوجوانی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ سوم، ۱۳۹۲.
۳. اکبری، محمود، رفتار والدین با دختران جوان، قم: فتیان، ۱۳۹۰.
۴. بستان، حسین، نابرابری جنسی و ستم از دیدگاه اسلام و فمینیسم، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ چهارم، ۱۳۹۰.
۵. بلر، گلن مایرز و استیوارت جونز، روان شناسی نوجوانی، ترجمه: رضا شاپوریان، تهران: کتاب های سیمرغ، ۱۳۵۳.
۶. بهشتی، احمد، اسلام و تربیت کودکان، تهران: سازمان تبلیغات، ۱۳۹۰.
۷. پاک نیا، عبدالکریم، تربیت در سیره و سخن امام حسن مجتبی (علیه السلام)، قم: هجرت، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۸. ثابت، حافظ، تربیت جنسی در اسلام، قم: مرکز انتشارات امام خمینی، ۱۳۸۵.

۹. حسینی، شهلا، تربیت جنسی کودکان پیش از دبستان (۳ تا ۶ سال)، یزد: دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۱
۱۰. حسینی‌زاده، سید علی، نگرشی بر آموزش با تأکید بر آموزش‌های دینی، قم: مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه، چاپ سوم، ۱۳۹۰.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: برهان، ۱۳۸۲.
۱۲. دهنوی، حسین، نسیم مهر ۲، قم: انتشارات خادم الرضا (علیه السلام)، ۱۳۸۴.
۱۳. سلحشور، ماندانا، خانواده و تربیت جنسی کودکان، تهران: انتشارات آثار برتر، ۱۳۸۷.
۱۴. سیاح، احمد، فرهنگ بزرگ جامع نوین (عربی - فارسی مصور)، تهران: اسلام، ۱۳۶۶.
۱۵. شاملی، عباس و همکاران، روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۴.
۱۶. صدیق اورعی، غلامرضا، بررسی ساختار نظام اجتماعی در اسلام، تهران: اداره کل پژوهش‌های سیما، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۱۷. فقیهی، علی نقی، تربیت جنسی، مبانی اصول و روش‌ها از منظر قرآن و حدیث، قم: انتشارات دار الحدیث، ۱۳۷۸.
۱۸. قائمی، علی، پرورش مذهبی و اخلاقی کودکان، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۷۶.
۱۹. کرکندال، لستر، آموزش جنسی اطفال، ترجمه: محمد جلالی، تهران: انتشارات فرانکلین، ۱۳۳۱.
۲۰. مرویان حسینی، محمود، تربیت جنسی در اسلام (آموزه‌ها و راهکارها)، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۵.
۲۱. مظاهری، حسین، مشق اخلاق، اصفهان: موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا، ۱۳۷۶.
۲۲. هنری ماسن، پاول و دیگران، رشد و شخصیت کودک، ترجمه: مهشید یاسایی، تهران: نشر مرکز، چاپ بیست و یک، ۱۳۹۵.
۲۳. یوسفیان، نعمت‌الله، تربیت دینی و فرزندان، قم: زمزم هدایت، چاپ اول، ۱۳۸۶.

کتب عربی

۲۴. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۰۲ق.
۲۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق.
۲۶. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تصحیح: عبد الرحیم ربانی شیرازی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۷. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، مصحح: غفاری، علی اکبر، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۰ق.

۲۸. دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب، تحقیق: سید هاشم میلانی، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۲۹. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الاقوال، مصر: شرکه مکتبه و مطبعه مصطفی البالی، ۱۳۸۵.
۳۰. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶.
۳۱. فخر رازی، محمد بن عمر، تفسیر کبیر، مصر: میدان جامع الازهر، ۱۳۵۷.
۳۲. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، محقق: محمد یوسف شیخ، بیروت: المکتبه العصریه، ۱۴۲۸ق.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، ترجمه و شرح: جواد مصطفوی، تهران: اهل بیت، بی تا.
۳۴.، فروع کافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، بی تا.
۳۵. متقی، علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، تصحیح: صفوه السقا، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ق.
۳۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۳ق.
۳۷. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۳۸. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه اسماعیلیان، بی تا.

مقالات

۳۹. رستمیان، محمد علی، مسئولیت پذیری و وظیفه شناسی از دیدگاه قرآن و روایات اهل بیت (علیه السلام)، پژوهشنامه حکمت اهل بیت (علیه السلام)، سال اول، شماره ۲، ۱۳۹۳.
۴۰. سامانی، سیامک و خیر، محمد، بررسی فرآیند تحول مراحل مختلف هویت جنسی در کودکان ۲ تا ۷ سال، مجله روانشناسی و علوم تربیتی، سال ۳۱، شماره ۲، ۱۳۸۰.
۴۱. مبردی، کتایون و حسن پور ازغدی، سیده بتول، آگاهی و نگرش مادران نسبت به تربیت جنسی کودکان پیش دبستانی، نشریه پرستاری ایران، دوره ۳۰، شماره ۱۰۶، ۱۳۹۶.
۴۲. متقی فر، غلامرضا، کاوشی در باب آموزش جنسی در مدارس، مجله معرفت، شماره ۴۲، ۱۳۷۸.